

УДК [398.332.416:792.246](=161.2)"192/193/20"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2022.06.1448>

ЕВОЛЮЦІЯ ОБРАЗНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ РІЗДВЯНОЇ ДРАМИ. ТРИ ЦАРІ — ВІД БІБЛІЙНИХ МУДРЕЦІВ ДО ПРОВІДНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Марія ПАПІШ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2701-7841>

магістр філології,

завідувачка Лабораторії фольклористичних досліджень,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: papishmarichka1@gmail.com

Народне різдвяне драматичне дійство-вертеп збагачує та урізноманітнює фольклорну традицію українців і є одним із найяскравіших видовищ під час Різдва Христового у сучасному світі. Саме тому є зацікавлення науковців до цього фольклорного явища. *Актуальність* вивчення української народної вертепної традиції зумовлена найперше її активним побутуванням у наш час та необхідністю потрактування явища народної різдвяної драми як соціально активного та відкритого феномена. Зокрема сюжет про поклоніння трьох царів у народному контексті різдвяної драми набуває іншої конотації, іншого смислового значення.

Мета дослідження — розкрити функціональні особливості образу трьох царів та їх видозміни у персонажному складі народної різдвяної драми: від біблійних мудреців до провідників українського народу.

Об'єктом розвідки є народна різдвяна драма, а *предметом* — модифікації релігійного сюжету про трьох царів у народній різдвяній драми.

Предмет і мета дослідження зумовили застосування таких *методів дослідження*: структурного — як основного, для комплексного аналізу складових елементів сюжетної лінії про трьох царів; компаративного, який дає змогу провести паралелі до усталеного образу трьох царів на різних етапах існування народної різдвяної драми; історичного та культурологічного — з метою встановлення специфіки вертепу та з'ясування соціокультурних вимірів впливу на народну різдвяну драму.

Ключові слова: українська народна різдвяна драма, вертеп, система персонажів, три царі, актуалізація.

Maria PAPISH

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2701-7841>

Master of Philology,

Head of the Folklore Laboratory,

Ivan Franko Lviv National University,

1, University St., 79000, Lviv, Ukraine,

e-mail: papishmarichka1@gmail.com

THE EVOLUTION OF THE FIGURATIVE SYSTEM OF THE UKRAINIAN CHRISTMAS DRAMA. THREE KINGS — FROM THE BIBLICAL SAGES TO THE LEADERS OF THE UKRAINIAN NATION

The folk Christmas drama Nativity scene enriches and diversifies the folkloric tradition of the Ukrainians and it is one of the brightest spectacles at Christmas time in the modern world. That is why even today the scientists are interested in this folklore phenomenon. *The relevance of the study* of the Ukrainian folk nativity tradition is due, first of all, to its active presence in our time and the need to interpret the phenomenon of folk Christmas drama as a socially active and open phenomenon. In particular, the plot about the worship of the three kings in the folk context of the Christmas drama acquires a different connotation, a different semantic meaning.

The purpose of the scientific research is to reveal the functional features of the image of the three kings and their variations in the character composition of the national Christmas drama: from the biblical sages to the leaders of the Ukrainian people.

The object of investigation is the folk Christmas drama, and *the subject* is the modification of the religious plot about the three kings in the folk Christmas drama.

The subject and purpose of the research has led to the usage of the following *research methods*: structural — as the main one for a comprehensive analysis of the constituent elements of the story line about the three kings; comparative, which makes it possible to draw parallels to the established image of the three kings at different stages of the existence of the folk Christmas drama; historical and cultural — with the aim of establishing the specifics of the nativity scene and clarifying the socio-cultural dimensions of the influence on the folk Christmas drama.

The article examines the figurative system of the plot about the three kings on the basis of the records of the 20s and 30s of the 20th century and modern fixations of folk Christmas dramas. The substantive basis of the plot and the ideological and substantive transformation of the images against the background of historical and social events of the 20th—21 st has been found out. A number of plot types, outlined through the prism of ideological and content load and functionality of traditional and actualized images of the three kings has been singled out, namely: 1) the three kings — the biblical sage kings; the Russ (ancient Ukrainian) princes; the leaders of the Ukrainian people of the different historical periods; the representatives of the different regions of Ukraine; the current Ukrainian politicians.

Keywords: the Ukrainian folk Christmas drama, the «vertep», the character system, three kings, actualization.

Вступ. Цікавим явищем української фольклорної традиції, яке не лише дійшло до наших днів у пам'яті старших поколінь, але й активно побутує сьогодні, розвиваючи традиційні та пропонуючи нові ідеї, змісти та форми, є народне різдвяне драматичне дійство. На теренах України воно відоме у кількох сюжетно-композиційних різновидах: вертеп, Цар Ірод, бетлегем (які, своєю чергою, реалізуються у формах «живої» чи лялькової драми). У своїй змістовій палітрі (текстовій і обрядовій) фольклорна різдвяна драма інтерпретує євангельську оповідь про народження Ісуса Христа і є одним із численних виявів народнохристиянського світогляду як у його «теоретичному» (сакральне знання), так і практичному вимірах (релігійна практика через участь у драматичному дійстві у ролях виконавця чи глядача). Багатовікова історія побутування народної різдвяної драми представляє цікаві процеси осмислення й засвоєння християнських релігійних основ на народному ґрунті часто виявляючи яскраві за своїм мистецьким й філософським виявом зразки контамінації релігійного канонічного і протонародного бачень народження Ісуса Христа.

На думку дослідників, різдвяна драма в українській традиційній культурі поширилась з XVII століття під впливом західноєвропейської різдвяної лялькової драми. «Майже рівночасно з містерією страстей Христових дійшов до нас відгук іншої західноєвропейської містерії — рождественської. Се був вертеп» [1, с. 300]. У процесі «націоналізації» та подальшого побутування на українському ґрунті різдвяне дійство зазнавало постійних змін, вбираючи й відображаючи специфіку нового культурного середовища й епохи, його світогляду, уподобань, побуту. Так поступово формувалася національна специфіка змістового наповнення української народної різдвяної драми, її сюжетного репертуару, системи персонажів, поетикальної палітри, функціонального змісту, — усього, що характеризує різдвяну традицію у її національному варіанті.

Сьогодні за браком джерельних матеріалів ми не маємо змоги детально простежити увесь спектр ідейно-змістових і формальних трансформацій народної різдвяної драми в Україні в усі періоди її побутування. Однак виразно бачимо тенденцію. Більш активні польові дослідження останнього століття чітко фіксують таку прикметну рису української народ-

ної різдвяної драми, як живе реагування на актуальні події і зміни в історичному, суспільному, політичному та культурному житті народу. Особливо масштабні процеси початку XX століття стрімко підняли рівень фольклорного реагування на буття народу, зробивши цю рису визначальною для новітніх пластів фольклору. «Нахил до суспільної актуалізації є однією з дуже характерних рис традиційного фольклорного мислення в новітню добу, дією якої великою мірою зумовлюються і прикметні ознаки його нового синкретизму — тісної пов'язаності з раціональними світоглядними установками, ідеями, подіями, переживаннями і настроями свого часу. Головно в цьому напрямку відбувається процес модифікації, перекодування в нові ідейні й функціональні зв'язки багатьох реалій з фольклорних надбань попередніх епох» [2, с. 35].

Саме вплив актуальних подій на народну різдвяну драму, а також активне побутування визначають актуальність питання потрактування явища народної різдвяної драми як соціально активного та відкритого феномена. *Мета* статті — розкрити функціональні особливості образу трьох царів та їх видозміни у персонажному складі народної різдвяної драми: від біблійних мудреців до провідників українського народу. *Об'єктом* дослідження є народна різдвяна драма, а *предметом* — модифікації релігійного сюжету про трьох царів у народній різдвяній драми. Авторка статті використовує такі *методи дослідження*: структурний — як основний, для комплексного аналізу складових елементів сюжетної лінії про трьох царів; компаративний, який дає змогу провести паралелі до усталеного образу трьох царів на різних етапах існування народної різдвяної драми; історичний та культурологічний — з метою встановлення специфіки вертепу та з'ясування соціокультурних вимірів впливу на народну різдвяну драму.

Основна частина. Народна різдвяна драма українців — жанр, здавалось би, не зовсім «молодий» станом на початок XX століття — стала плідним полем для актуалізаційних перетворень. З початку XX століття провідну роль у процесах актуалізації вертепної драми відіграє національно-патріотична тематика боротьби за відновлення Української держави. З того часу у вертепний сюжет все частіше входять історико-політичні мотиви, які актуалізують

не лише «світську» частину сюжету, але й проникають у релігійні сцени, створюючи цікаві змістові та ідейні конструкції.

Основу релігійної частини української народної різдвяної драми складають такі сюжети: 1) Ангел звіщає пастухам про народження Божого Сина, і пастухи ідуть поклонитися Йому; 2) три царі за світлом зорі приходять зі Сходу поклонитися новонародженому Ісусу і приносять йому дари; 3) цар Ірод намагається знайти Ісуса Христа (якого трактує як конкурента на свій трон) і наказує вбити у Вифлеємі усіх хлопчиків віком до двох років; 4) Смерть стинає Іродові голову; 5) чорт забирає тіло Ірода у пекло. Порівняння цих сюжетів з євангельською історією про народження Ісуса Христа виявляє різний ступінь спорідненості: одні з них (1—3) змістово та ідейно дуже близькі до біблійного праджерела, натомість інші (4—5) є результатом дальшого розпрацювання тематики, і зокрема у народнохристиянському середовищі. Освячені авторитетом релігії і Святого Писання, ці сюжети вже більше двох століть (з часу відомих фіксацій) становлять, здавалось би, непорушну основу української різдвяної драми. Але насправді актуалізаційні зміни істотно зачепили релігійну частину різдвяної драми. У цьому сенсі особливий інтерес викликає сюжет про «поклоніння трьох царів», який упродовж останнього століття зазнав чи не найбільше історико-культурних трансформацій, що активно тривають і в наш час.

Джерела сюжету про «поклоніння трьох царів»

Про царів, які за світлом зорі прийшли у Вифлеєм поклонитись новонародженому Ісусу і принесли йому царські дари, у Євангелії сказано небагато — порівняно із тим, що знає про них сьогодні пересічний європеєць, бодай трішки занурений у традиційну культуру.

Євангеліст Лука, описуючи Різдво, взагалі не згадує про царів, а євангеліст Матвій подає вельми скупі відомості: не вказує їхньої кількості, не називає імен, не конкретизує місця, звідки вони прийшли: «1. Коли Ісус народився у Вифлеємі Юдейським за днів Ірода царя, мудреці прийшли в Єрусалим зі сходу 2. І спитали: Де цар юдей-

ський, що народився?» Бо ми бачили його зорю на сході і прийшли поклонитись йому... 11. І, ввійшовши до дому, знайшли там Дитятко з Марією, Його Матір'ю. І вони впали ницьма, і вклонились Йому. І, відчинивши скарбниці свої, піднесли Йому свої дари: золото, ладан та смирну» (Мт. 2:1—2, 11) [3, с. 934].

Отож, Євангеліє не знає звичного нам у народній драмі троїстого образу царів. Історія його становлення розгортається у церковному переданні. Церковні джерела різних часів подають різну кількість царів — від трьох до дванадцяти, так само називаючи їх різними іменами [4, с. 22]. Усталення числа три відбувалося, скоріш усього, під впливом авторитетного євангельського свідчення про три подарунки: золото, ладан і миро (за логікою: три подарунки принесли три мудреці) (Мт. 2:1—2, 11). Впливало також і особливе символічне значення числа три у Святому Письмі та християнській догматиці, наприклад: Петро тричі відрікся Ісуса, на Голгофі було встановлено три хрести, Ісус воскрес третього дня. Згідно з Символом віри (IV ст.), єдиний Бог виступає у трьох Особах (Трійця): Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Святого Духа. У V столітті папа Лев I Великий (440—461 рр.) утвердив своїм декретом трійцю царів євангельської різдвяної історії. Загалом троїстість образу царів у різні часи привертала увагу коментаторів Святого Письма: «Волхви, що [...] прийшли зі Сходу поклонитись Богодитині — це водночас і три раси, які беруть початок від Ноевих синів Сима, Хама і Яфета, і три вікові рівні людини — молодість, зрілість і старість. За цими образами універсальність Бога. Він — для всіх народів» [5, с. 581].

Не менш складну історію мають і звичні для західноєвропейської традиції імена трьох царів: Каспар, Мельхіор і Балтазар (щодо порядку імен у джерелах не існує якоїсь однастайності [4, с. 70]). Сьогодні відомі численні різночасові та різнокультурні варіанти іменної номенклатури євангельських царів [4, с. 64—75]. Утвердження цих імен у західноєвропейській традиції пов'язують з працею англійського теолога, ченця-бенедиктинця Беди Преподобного (Bede the Venerable, 672/3—735) «Collectanea et Flores», де також описано їх зовнішність та принесені Христові подарунки [4, с. 66—67]. Однак дослідники вважають, що в основі тексту Беди

про царів лежить ще давніше грецьке джерело [4, s. 67]. Українській традиційній культурі імена царів Каспар, Мельхіор і Балтазар загалом не відомі, оскільки східна церква офіційно не прийняла цих імен, затверджених західноєвропейською традицією. Натомість серед вірян римо-католицької церкви в Україні існує звичай у надвечір'я католицького Богоявлення (5 січня) наносити крейдою на одвірках напис «20K + M + B15», літери якого, згідно з народотрадиційним трактуванням, є ініціалами трьох царів¹.

Три дарунки — золото, ладан і миро, які принесли новонародженому Ісусу царі зі сходу, у церковному переданні також трактують символічно. «Дари, які принесли Христу волхви, в рамках христологічного тлумачення є символами, які виявляють особливості, притаманні самому Христу і Його служінню» [5, с. 582]. У згаданого Беди Преподобного знаходимо, мабуть, найпоширеніше сьогодні трактування: Мельхіор приніс Христові золото як дар владиці, цареві; Каспар — ладан як дар, притаманний Богіві; Балтазар — миро як об'явлення майбутньої смерті Божого Сина [4, s. 67].

Цікаві трансформації відбувалися у визначенні статусу, сану «трьох біблійних царів». У текстах Святого Письма, у церковній літературі різних історичних періодів залежно від релігійної доктрини для їх ідентифікації використовувалися різні терміни: «волхви», «царі», «мудреці». У староукраїнських текстах Біблії поширений термін «волхви» (див., для прикладу, відповідні фрагменти Євангелія від Матвія в Острозькій Біблії) [6, с. 1536]. «Волхви (від санскр. — горіти, світити) — на Стародавньому Сході служителі язичницького культу, мудреці, які передбачали майбутнє за зірками, лікували людей, розгадували сни, тлумачили священні писемна» [7, с. 86]. Можливо, саме виразно язичницька семантика слова «волхви» спричинилася до його заміни у біблійних текстах ХІХ—ХХ століть терміном «мудреці» на означення мандрівників зі Сходу, які прийшли поклонитись Божому Синові [8]. В українській же колядковій, а також різдвяній народнодраматичній традиції прижився образ саме царів.

¹ Звичай зафіксований у селі Лановичі Самбірського району Львівської області, де значну частку місцевого населення становлять поляки. — Прим. М. П.

Для розуміння особливостей утвердження сюжету про трьох біблійних царів важливо також зазначити, що у католицькій церкві їх величають як святих. Днем їх вшанування є свято Богоявлення (Епіфанія), 6 січня, яке у народній традиції багатьох католицьких країн має назву «Три Королі» (наприклад, у німецькомовних країнах Dreikönigsfest, Dreikönigstag, Heilige Drei Könige, Heiligedreikönigstag). Під впливом середньовічної літургії свята Богоявлення сюжет про поклоніння трьох царів оформився у західноєвропейському церковному середовищі в окреме драматичне дійство «Officium trium magorum» (вчені вважають місцем його становлення Францію другої половини ХІ століття) [4, s. 55]. З ХІІІ століття, вийшовши за межі храмів і втративши літургійний характер, драма стала одним з важливих джерел для формування народнодраматичних різдвяних традицій по усій Європі.

Трансформація образу трьох царів в українській народній різдвяній драмі Три царі — біблійні царі-мудреці

У значній кількості зафіксованих варіантів народної різдвяної драми сюжет про трьох царів виразно перегукується з біблійною історією про східних царів-мудреців, які ідуть з дарунками поклонитися новонародженому Ісусові. Можна однозначно стверджувати, що народна традиція свідомо цього зв'язку драми зі Святим Письмом. Звідси зокрема націленість на «точність» відтворення змісту різдвяної історії, що виявляється у розширенні мотивної палітри народнодраматичного сюжету про трьох царів (у порівнянні з євангельським текстом). Вертепні три царі, виголошуючи пророцтво про народження Месії, повідомляють новину про Різдво Божого Сина; описують зорю, яка показує їм шлях до місця народження Ісуса; представляють себе (розповідають про свою країну та народ); представляють свої дарунки; поклоняються перед Дитятком Ісусом (у «живій» драмі символічно, оскільки новонародженого Ісуса немає серед її персонажів).

Для характеристики образотворення трьох царів особливо цікавий мотив їх самопредставлення. У ньому акцентується на національному походженні персонажів.

*Перший цар:
Я цар єгипетського роду!
Де мій народ з давних-давен
Пророкував і проповідував,
Що має народитись Син Божий
Спаситель світу!*

*Другий цар:
Я цар індійського народу!
Де мій народ по горам і лісам блукає
І бога різного собі шукає.*

*Третій цар:
Я цар грецького народу!
Не боюсь нікого зроду.
Де мій народ по морю гуляє
І богом Зевса величає [9].*

*Перший цар:
Ми царі зі Сходу з перської столиці,
Прибули поклонитись Новому Владиці [10].*

У різних варіантах різдвяної драми тріада царів представляється як: царі єгипетського, індійського, грецького народів [11], царі з перської столиці [12]; цар персидський, цар арабський, цар індійський [13, с. 133]. Географія місць походження царів, як бачимо, приблизно узгоджується з євангельським «Сходом». Цікавий ідейний зміст, який традиція вкладає у цю географію: названі країни і народи нехристиянські, не знають справжнього Бога: «...Мій народ по горах і лісах блукає і бога різного собі шукає» [11].

Євангельський мотив піднесення новонародженому Ісусові дарів (золота, ладану та смирни) у народній драмі (зокрема у її «живій» формі) зrealізовано мотивом представлення подарунків: три царі представляють свої дари на прийомі в Ірода, або ж представляють і кладуть дари перед шопокою, в середині якої є ікона або фігурки «Святого Сімейства».

Важливою складовою мотиву є трактування значення подарунків, найчастіше у дусі народної етимології: на основі формальної, зовнішньої подібності, зокрема фонетичної близькості звучання, як у випадку зі словами «ладан — лад», «миро — мир»:

*Перший цар:
Прийми від мене дар цей — кадило,
Яко гідно Царю над царями [13, с. 83].*

*Другий цар:
А я ладан взяв з собою, щоб народ був з ладом
[15, с. 15].*

У драматургії трьох царів часто впадає у вічі деяка статичність і схематичність, що видаються близькими до специфіки реалізації цього троїстого образу у лялькову вертеп. У значній кількості варіантів різдвяної драми три царі виходять «на сцену» разом, разом кланяються у вітанні, по черзі представляють себе, представляють дарунки, разом кланяються на прощання і відходять. Схематичності образам трьох царів додає і поширена у сучасних зразках манера декламації їхніх реплік — дещо монотонна, суха, яка різниться від стилю виконання інших персонажів драми.

Важливо наголосити, що сцени із біблійними царями-мудрецькими за їх змістовими та формальними ознаками (зокрема сценічне виконання) народнодраматична традиція виразно ідентифікує як по-важні, «святі».

У найдавнішому записі «живої» різдвяної драми з кінця XVIII ст. персонажі трьох царів відсутні, але у репліках Ірода згадується про перських царів, які поклонялися Месії [1, с. 237].

Три царі — руські (давньоукраїнські) князі

Розгляд ідейно-змістових актуалізацій народнодраматичних сюжетів про трьох царів розпочнемо з поширених у наш час різдвяних драм, в яких в образах трьох царів виступають руські князі — історичні постаті, правителі середньовічної України. До прикладу, у сучасному «живому» вертепі села Луки Самбірського району Львівської області в іпостасях трьох царів фігурують князі Ярослав Мудрий, Володимир Великий і Ярослав Осмомисл.

*Князь Ярослав Мудрий:
Я — князь премудрий Ярослав,
Що руські землі об'єднав.
Я збудував святу Софію,
Вдивлявсь у всі простори,
На київські священні гори
Які ще апостолом Андрієм
Були освячені з правіку.
Іду поклонитись Чоловіку —
Малому Божому Дитяті.
Несу Йому подарувати
Запашне миро і уклін
Від Києва та древніх стін,*

Славити, сивого Дніпра,
Щоб правда в хаті ожила,
Щоб піднялись мужі великі
Для слави краю, не для криків.

Князь Володимир Великий:
Я — князь Володимир Великий,
Владар великого народу.
Не раз собі я мріяв в снах,
Леліав в серці насолоду,
Що над руським моїм краєм,
Де Дніпр могуті котить хвилі,
Зоря промінням золотим засяє.
Іду вклонитись Христу Богу,
Хай дасть народові пересторогу,
Хай злих відступників карає.
Прийми, о, Добрий Царю!

Князь Ярослав Осьмомисл:
Я — Ярослав, князь Осьмомисл,
Князь Галича престолу.
Хоч на серці жаль повис,
Та вислухай тих слів,
Що з ними я сюди прийшов.
І днесь дарунок я тобі приніс
Лицарства свого юну кров
І кадило бескиду Полісся.
Приніс я тобі перли народу —
Сліз мого вірного народу,
Що має долю тих беріз,
Що вітер хилить все у воду [12].

Уже на прикладі мотиву самопредставлення трьох князів можемо продемонструвати цікаві трансформації, які відбулися у сюжеті. У формальній площині (у структурі образної системи, композиції сюжету) спостерігається тяглість традиційної моделі. Князів трое, як і народноєвангельських царів. Витримано високий статус персонажів — вони правителі держави, еліта. Як і царі, три князі називають себе, розповідають про свій край, представляють подарунки (у пропонованому прикладі вони суголосні біблійним: миро, золото та кадило). Однак основне змістове наповнення та ідейне спрямування сюжетного варіанту з князями суттєво відмінні. Вони цілком орієнтовані на українські історичні та культурні реалії. Провідні мотиви монологів князів — страждання українського народу, спричинені його бездержавним становищем; палке вболівання за кращу долю рідного народу. Ідейний зміст прочитується лише у комплексному осягненні сюжету (його змісту, структури,

образної системи та ін.): три царі-князі — правителі давньої України періоду її найбільшої могутності, священної «золотої доби» української державності. Вони ідуть вклонитися новонародженому Богові з проханням відродження держави. Тож, мандрівка трьох князів до Божого Дитяти — це символічний шлях українців до власної державності — через відновлення своєї історичної ідентичності та Боже благословення.

Процес актуалізації сюжету проходить і через атрибутику та зовнішній вигляд персонажів. Три князі носять костюми, які підкреслюють українське походження та бодай наближено відображають історичну епоху: вони одягнуті у вишиванки, на головах мають головні убори, характерні для княжої доби, зокрема не корони, а хутряні шапки, більш подібні до «шапки Мономаха».

Поява і поширення у народній традиції розглянутої актуалізації сюжету про трьох царів припадають на перші десятиліття ХХ століття і зумовлені активізацією національно-визвольних змагань українців на зламі ХІХ—ХХ століть, поширенням серед широких верст народу політичних ідей громадянських та національних свобод, єдності нації, боротьби за здобуття власної незалежної держави. Їх витоки — у професійній літературній творчості. 1906 року Василь Щурат (під псевдонімом Василь Іскра) у виданні «Вертеп. Різдвяні сцени» вперше вводить у літературну різдвяну драму історичні персонажі: князя Данила, Богдана Хмельницького, Івана Мазепу, Івана Гонту, Максима Залізняка та Олексу Довбуша. Його видання було адресоване аматорським та професійним театрам. У 20—30 роках ХХ століття в Західній Україні набувають значної популярності різдвяні драми літературного походження, часто під заголовком «вертеп», — авторства Івана Габрусевича [16], Юрія Шкрумеляка [17], Теодора Курпіти (під псевдонімом Ф. Ремезівський) [18]. У цих творах замість біблійних царів-мудреців фігурують — князі Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Ярослав Осьмомисл, Роман Мстиславич, Данило Галицький, гетьмани Богдан Хмельницький та Іван Мазепа, збірні образи: Січовик, Повстанець та ін.

Сюжет про трьох князів Луківського «живого» вертепу виявляє найближчі змістові паралелі до різдвяного дійства авторства Теодора Курпіти «Новий

український вертеп для хати і сцени» 1939 року. У цій драмі виступають три князі: Володимир Мономах, Ярослав Осмомисл та Роман (князь Волині). Сцени із князями виписані широко: князі не лише представляють себе та свої подарунки, розповідають про рідний український край, просять кращої долі для України, але й вступають у суперечку із Жидом та Смертю, разом із Пастухами та Стрільцем долають їх. Оригінальне художнє інтерпретування княжих дарунків для Божого Сина виконане винятково на українських репрезентативних образах:

*Князь Володимир Мономах:
І Богу в дарі я приніс
Плід піль і лук своїх багатих.
Приніс я золоті колоски,
І в серці синяву небесну,
Та зов лицарської руки...*

*Ярослав Осмомисл:
Приніс Тобі я перли сліз,
Мойого бідного народу,
Що має долю цих беріз,
Що все їх вітер хилить в воду...*

*Князь Роман:
І дар Тобі складаю нині
Своїх задуманих дібров.
Складаю миро души тривожних
Твоїх всевідданих людей... [14, с. 61—62].*

Авторська трансформація біблійних царів в українських князів, безперечно, мала значний художній і, зокрема, сценічний потенціал. А активне поширення творів Теодора Курпіти завдяки діяльності товариств «Просвіта» і «Січ» та через друковані джерела «Нова Хата», «Золотий Колос», «Дзвінок» сприяли розповсюдженню актуалізованого сюжету серед населення.

Розвій літературної різдвяної драми, що розпочався у першій половині ХХ ст., знайшов своє продовження у народнодраматичній традиції кінця ХХ ст. у формі фольклоризації. Руслан Краплич зафіксував побутування драми авторства Теодора Курпіти у селах Верхів [14, с. 56—67], Олександрія [14, с. 71—76] та Вовковий [14, с. 71—76] Рівненської області. У 1991 році зимовий випуск газети «За вільну Україну» (надрукованої у м. Тернополі) вийшов із додатком «Український вертеп», в якому було поміщено кілька сценаріїв різдвяної драми, серед яких і текст

різдвяної драми з міста Ходорова [19, с. 10—12], яка, зокрема, виявляє близькі паралелі до сцени із князями Теодора Курпіти. Аналогічний сюжет вдалось виявити у записках різдвяних драм із села Надітичі Львівської області [20, с. 49—52] та міста Львова [20, с. 46—49].

Порівняльний аналіз сюжету про трьох князів у зазначених народних драмах виявляє їх подібність, а почасти навіть тотожність у складі та характеристичні персонажів князів, у мотивах, що репрезентують їх національно-історичний характер. Можна однозначно стверджувати, що вони постали у результаті фольклоризації різдвяної драми Теодора Курпіти, зазнавши адаптацій відповідно до смаків народного середовища.

Актуалізація змісту різдвяного сюжету про трьох царів-мудреців у напрямі їх перетворення у князів, очільників могутньої Української держави, розширила ідейну палітру народної різдвяної драми. Різдвяний сюжет про народження Божого Сина тепер несе не лише релігійну ідею перемоги життя над смертю, але й національну ідею (яка врешті зреалізувалася) — здобуття українцями свободи і відновлення власної державності.

Три царі — провідники українського народу різних історичних періодів (князь, гетьман, очільник новітнього часу)

Сюжетний тип «три царі — провідники українського народу різних історичних періодів» можна трактувати як дальшу трансформацію попереднього типу народнодраматичних сюжетів про трьох царів — руських князів. Як і попередній, він теж побудований на зверненні до історичного минулого, на утвердженні власної історичної ідентичності та самодостатності. Однак ідейний акцент в історичному змісті сюжету зроблено на тягlostі та спадкоємності державницького буття українців. В образі народнодраматичних трьох царів поклонитися новонародженому Ісусу ідуть очільники українського народу знакових історичних періодів: Руської держави, Козацької України, новітньої України ХХ століття. Триєдиний за своєю змістовою та функціональною суттю образ царів різдвяної драми об'єднує цих репрезентантів різних історичних епох в цілість, нав'язує живий зв'язок поміж далеким минулим, недавнім на сучасність. У фікса-

ціях народнодраматичної традиції другої половини ХХ століття натрапляємо на різновиди цього сюжетного типу: «князь — король — гетьман», «князь — гетьман — політичний діяч (перша половина ХХ століття)», «князь — гетьман — повстанець» та ін.

У тексті різдвяної драми села Слобідка-Горішня Рівненської області (запис 1993 року) в образах трьох царів виступають князь Володимир, король Данило та Богдан Хмельницький. Представляючи себе, вони акцентують на теренах своїх історичних діянь:

*Князь Володимир:
Над Дніпром широким,
Над Києвом могутим
Зірка запалала.
Що Пречиста Діва
Дитя в ясла поклала...*

*Король Данило:
А ми з Галича прибули
І тебе вітаєм,
І поклін віддаєм...*

*Богдан Хмельницький:
Я з Чигирина забачив зірку,
Що над Києвом засяяла,
Що Пречиста Діва
Дитя Породила
І благодать нам післала... [14, с. 69].*

Ідейно-змістова актуалізація образної системи безперечно зачепила увесь сюжет, реорганізувавши його на усіх рівнях, від головних до, здавалось би, зовсім незначних елементів. Для прикладу, подані мотиви представлення «царів», на відміну від сюжетного типу з біблійними царями-мудрецьми, реалізуються не у конкретно-предметній сцені з Іродом. Царі-провідники народу представляють себе символічно, перед уявним Божим Сином (якого немає серед персонажів сцени).

Примітно також, що у драмі відсутній мотив з конкретними подарунками. Початковий мотив адорації трансформований у мотив прохання, в якому акцентовано на загальнонаціональних потребах духовного порядку. Князь Володимир, король Данило та Богдан Хмельницький віддають поклін новонародженому Ісусові і просять у нього кращої долі, свободи та згоди для України:

*Князь Володимир:
Прийми, Ісусе, нашу просьбу:
Пішли благодать на нашу віру
І матір Україну.*

*Король Данило:
І тебе благаєм:
Подивись, Ісусе, на нашу Україну,
На наше горе і руїну.
Благослови, Ісусе,
Дай згоду нашому народу.*

*Богдан Хмельницький:
Поклін тобі, Ісусе, ми віддаємо
І віру твою захищаємо.
Дай нам силу і волю
Захистити нашу Україну... [14, с. 69].*

Поширений сьогодні у народній традиції сюжетний тип «три царі — провідники українського народу різних історичних періодів», як і тип «три царі — руські князі», постав під впливом західноукраїнської літературної різдвяної драми першої половини ХХ століття. Особливе місце належить драмі Юри Шкрумеляка «Три князі в Вифлеємі: Найновіший вертеп для хати і сцени», що вийшла друком у 1936 році². Автор вводить у сюжет трьох володарів з України, які ідуть поклонитися Дитині: князя Володимира, гетьмана Мазепу і отамана Петлюру. Кожен з них виступає у супроводі воїна своєї епохи: Княжого Лицаря, Козака-Запорожця і Січового Стрільця. Репліка пастуха, яка виводить трьох українських володарів на сцену, цікаво ілюструє процес заміни традиційних біблійних царів-мудреців актуалізованими образами:

*[Пастушок] Микола:
І прийшли князі зо сходу —
І від нашого народу*

² За браком фіксації народнодраматичних різдвяних творів першої половини ХХ століття вкрай складно уявити особливості цієї фольклорно-літературної взаємодії. Активні актуалізаційні тенденції були притаманні народнодраматичній традиції з часу найраніших відомих нам фіксацій чи свідчень. Для прикладу, якщо вірити свідченням Павла Житецького, персонаж гетьмана Богдана Хмельницького побутував у київському ляльковому вертепі першої половини ХІХ століття, правда, не у функції «царя», а в історично-побутових сценах: «В 1840-х роках київським старожилам випадало бачити вертепну виставу, в якій замість Запорожця фігурував гетьман Богдан Хмельницький» [22, с. 7].

*Три владарі з України
Поклонитися Дитині.*

*[Пастушок] Дмитро
(дивиться в вікно):
Ось, сюди ідуть за нами,
Зо своїми лицарями! [17, с. 3]*

Українські володарі, як бачимо, не замінюють східних мудреців, вони, за сюжетом, разом з ними навідалися до вифлеємської стаєнки поклонитися Божому Дитятку і ось тепер (але вже без мудреців) приходять у хату до господаря з новиною про народження Бога. Гадаю, такий перехідний мікро-мотив не був випадковим у драмі, орієнтованій для широкого глядача середини ХХ століття.

Головними мотивами у монологів-представленнях українських володарів та їхніх воїнів є описи їхніх історичних діянь. Козак і Гетьман Мазепа, Січовий Стрілець та Отаман Петлюра також наголошують на своїй жертвній смерті у боротьбі за свободу народу, з якої вони «встали», щоб вклонитися новонародженому Ісусові і просити його за Україну:

*Отаман Петлюра:
...Поклонилися Месії,
Щоб сповнилися наші мрії,
Щоб минувся плач і жаль,
Щоб пропав наш враг-москаль [20, с. 16].*

Доволі несподіваною є сцена протистояння Ірода і його воїнів з делегацією українських володарів, в якій гетьман Мазепа вбиває Ірода. Цей мотив кардинально розходиться з традиційною сюжетною схемою, але цілком суголосний новій актуалізованій, у якій Ірод наближається до образу ворога українського народу.

Як свідчать численні фіксації, драми авторства Юри Шкрумеляка мали значну популярність і зазнали глибокої фольклоризації на західноукраїнських землях. Богдан Завітій фіксує їх побутування на Волині та Західному Поліссі [21], Павло Смоляк говорить про поширення на Західному Поділлі: «В період культурно-просвітницького піднесення місцевого населення (перша половина ХХ століття) вертепними персонажами також стали князь Володимир, гетьмани Богдан Хмельницький, Іван Мазепа та інші герої національно-визвольних воєн. Останнім часом такого роду вертепні сценарії — найбільш поширене явище на За-

хідному Поділлі [23, с. 155]. «Майстерне поетичне втілення вертепних драм Ю. Шкрумеляка в дусі часу ХХ ст. та у фольклорному стилі (із послідовним використанням народнопоетичної тропіки, засобів гумористики, формальних ознак віршування) уможливили їх подальшу фольклоризацію із виникненням низки варіантів-модифікацій чи вплетенням окремих авторських поетичних кліше у нові контексти» [24, с. 66]. Цікавим зразком засвоєння літературної драми «Три князі у Вифлеємі» у народному середовищі є різдвяна драма з міста Тербовлі. У ній актуалізований сюжет про трьох царів-провідників додатково зазнає регіональної трансформації: замість отамана Петлюри у тербовлянському вертепі разом із князем Володимиром та гетьманом Мазепою виступає князь Василько Тербовлянський:

*Тербовлянський князь Василько:
— Слава — Богу! Всім — любов!
Я Василько-князь прийшов,
Що колись тут князував,
Край цей любий захищав [25, с. 315].*

Три царі — представники різних регіонів України

Цей актуалізований сюжетний тип, як і попередній, також втілює ідею єдності, лише реалізовану не у хронологічній, а у просторовій площині. Замість єдності різночасових віхових епох української державності образи трьох царів цього типу змістово й функційно проголошують єдність різних регіонів сучасної України.

У мотивах самопредставлення трьох царів впадає у вічі цілковита історична неперсоніфікованість образів:

*Перший цар:
Я — цар тих гір високих,
Де ліси зелені, червона калина...*

*Другий цар:
Я — цар тих степів безкраїх,
Де за молитву людей убивають...*

*Третій цар:
Я — цар синього моря,
Де бурі і громи зі мною говорять,
Де мій люд по морю чайками гуляє...*

[20, с. 66].

Натомість акцент робиться саме на територіальних ознаках. Кожен цар ідентифікує себе зі знаковим українським тереном, називаючи його найбільш характерні географічні прикмети або просторово-територіальне розташування, наприклад: високі гори, степ, ріку Дніпро, море [20, с. 66]; західний, центральний і східний регіони України [26] та ін.

*Перший Владика:
Я іду до немовляти
З Заходу дари віддати.*

*Другий Владика:
Я з земель, що над Дніпром,
Іду із миром і добром,
Несу царю гостинці
Від центральних українців.*

*Третій Владика:
За зорею ми ідемо
До містечка Вифлеєму.
До Спасителя народу —
Я несучи дари зі Сходу [26].*

Типологічно сюжет про трьох царів-представників регіонів України близький до пасторалькового сюжету (характерного для польської вертепної драми і знаного також у західноукраїнському вертепі ХІХ—ХХ століть), зміст якого можна окреслити так: «різні суспільні верстви, національні та етнографічні типи ідуть у Вифлеєм, поклоняються і приносять подарунки новонародженому Спасителю» [28]. Цілоком можливо, що вони генетично споріднені: образи трьох царів-представників українських регіонів могли формуватися на ідеї етнографічного представництва, як це бачимо, для прикладу, в образах Гуцула, Лемка, Бойка, Козака, які, зазвичай, разом з пастушками ідуть поклонитися Дитяткові [20, с. 64—69]. Однак з самого початку такої трансформації триєдиний за своїми змістовими й структурно-функціональними характеристиками образ трьох царів неминуче мусив накласти на здебільшого побутову ідею етнографічного представництва потужну історико-політичну ідею національної єдності, соборності. Відтак в актуалізованих образах трьох царів як представників знакових (з погляду традиції) українських регіонів перед народженням Богом постає уся соборна Україна.

Сьогодні бракує джерельних матеріалів для з'ясування часу виникнення цього сюжетного типу.

Фіксації засвідчують його активне побутування у новітню добу Незалежності України, глибоке розуміння і, відповідно, свідому сценічну реалізацію ідейного змісту.

Три царі — актуальні українські політики

Динамічні актуалізації змістової тканини та образної системи, яких різдвяна драма зазнавала упродовж ХХ століття й особливо на початку 1990-х років, заклали потенціал для дальших творчих переосмислень. І це особливо проявилось у найновішу добу активізації українського суспільно-політичного життя: громадські протестні рухи 2000-х років, Помаранчева революція 2004 року та Революція Гідності 2013—2014 років, збройна агресія Росії проти України (з 2014 року) втілилися у широкій гамі нових різдвянодраматичних образів, мотивів і трансформацій. Найприкметніша тенденція цього найновішого етапу актуалізації різдвяної драми — сценічна трансформація персонажів драми шляхом різноформатного уподібнення (зовнішністю, мовою, поведінкою) відомих політичних постатей.

На цікавий приклад натрапляємо у живому різдвяному вертепі з міста Тернополя 2013 року, у якому біблійні три царі втілені в образах актуальних українських політиків, народних депутатів:

*Перший Цар:
Всі ми люди не прості, мудрі, сильні та круті,
Цар країни я Рошен, їжджу на крутім Порше.*

*Другий Цар:
Я у світі чемпіон, маю власний легіон,
Ми із братом всіх поб'єм, всім по морді надаєм.*

*Третій Цар:
Я цар радикальний, в мене напрям соціальний,
Мило є, візьму гарбуз і до вас всіх доберусь [27].*

Актуалізовані три царі-політики виявляють свій зв'язок з традиційним різдвяним сюжетом лише мотивом-реплікою про мандрівку з метою поклонитися новонародженому Ісусикові. Далі у сюжеті розгортається актуальна суспільно-політична ситуація в Україні: три царі-політики (уподібнення народних депутатів Петра Порошенка, Віталія Кличка, Олега Ляшка) конфліктують з царем Іродом (уподібнення президента Віктора Януковича).

ча). Тобто, у сюжеті політичний елемент превалює над різдвяним. Спостерігаємо також суттєву десакралізацію первісного ідейно-змістового наповнення персонажів «біблійних царів». Зокрема три царі-політики однозначно затратили «серйозність», неодмінно притаманну біблійним царям і характерну для розглянутих вище актуалізацій ХХ століття. У змістовій площині реалізації сюжету виразно домінує бурлескно-травестійний тон. Подібне бачимо й у сценографії сюжету (зокрема у komponуванні костюмів): традиційні елементи костюмів трьох царів (корони, накидки) доповнені запозиченими з актуального суспільно-політичного дискурсу впізнаваними елементами, які чітко ідентифікують кожного царя з відповідним політичним діячем (вила як атрибут Олега Ляшка; боксерський пояс і рукавички — Віталія Кличка). Відтак традиційність сюжету про трьох царів у цій драмі найповніше збереглася хіба на формальному рівні (структурно-композиційному): три царі-політики і надалі виступають у драмі триєдиним образом; кожен з них представляє себе у мотивах-монологів та ін.

Поява такої різдвяної драми безперечно є цікавим зразком трансформації традиційних фольклорних явищ під впливом нових соціальних реалій. З одного боку, окремі її елементи (як аналізований сюжет про трьох царів-політиків) можна трактувати як своєрідний виклик усталеним у ХХ столітті нормам народної різдвяної драми. З іншого — вона, можливо, демонструє черговий етап і потенційні можливості входження у фольклорне побутування нових змістів, ідей та форм, продовжуючи тенденцію, яку свого часу засвідчили різдвяні драми авторства Ю. Шкрумеляка та Ф. Ремезівського.

Висновки. Реалії бурхливої української дійсності з перших десятиліть ХХ ст. і до наших днів суттєво вплинули на фольклорну традицію народу, закріплюючи у ній глибокі трансформаційні процеси. Активна співучасть та гостре співпереживання українським народом процесів становлення національної ідентичності 1920-х років, 1940-х, кінця 1980-х — початку 1990-х років, 2004—2005 років, з 2013 року і досі — особливо виразно виявилися у розвії народнодраматичної різдвяної традиції, яка вже не обмежувалася змістовими рамками старої

евангельської містерії, а, творчо взаємодіючи з новими реаліями культурного та суспільно-політичного життя, суттєво актуалізувала свій ідейно-змістовий та художньо-зображальний репертуар.

Фольклорні фіксації ХХ—ХХІ століть засвідчують суттєве переосмислення ідейно-змістового навантаження образів «біблійних царів» у різдвяній драмі. Традиційний сюжет із біблійними трьома царями трансформований у напрямі виразної націоналізації: три царі — князі, гетьмани, національні провідники, зрештою, політики — мають історичний чи актуальний український колорит, що виявляється у костюмуванні й атрибутиці персонажів, домінуванні національних історичних чи злободенних суспільно-політичних мотивів. Особливо виразна актуалізація мотиву подарунків від трьох царів новонародженому Божому Дитятку: актуалізовані подарунки мають символічне значення, акцентують на національній ідентичності українців, його прикметних рисах. А сам мотив дарування здебільшого трансформовано у звернення-прохання до Бога про свободу і державність, яка багато століть залишалася недосяжною мрією для народу.

Ці та інші питання актуалізації змісту та форми народної різдвяної драми ХХ—ХХІ століть дають підстави засвідчити високу мобільність цього фольклорного явища, швидке реагування на виклики історичної доби — що однозначно варто трактувати як одну з прикметних ознак української різдвяної драми (зафіксовану ще в ХVІІІ ст.).

1. Франко І. *До історії українського вертепу ХVІІІ в.* Київ: Наукова думка, 1982. Т. 36. С. 170—375.
2. Кирчів Р. *Двадцять століття в українському фольклорі.* Львів, 2010. 536 с.
3. *Біблія. Святе письмо Старого і Нового Завіту.* Переклад Пантелеймона Куліша, Івана Нечуя-Левицького, Івана Пулюя. Київ, 2007.
4. Kehler Hugo. *Die heiligen drei Könige in Literatur und Kunst.* Leipzig, 1908. Band 1. 469 s.
5. Герус Л. Шопка в українській християнській традиції: генеза, історія, символіка. *Народознавчі зошити.* Львів, 2017. № 3. С. 579—595.
6. *Острозька Біблія.* Львів, 2006. С. 1536.
7. Шевченко В. *Словник-довідник з релігієзнавства.* Київ: Наукова думка, 2004. 560 с.
8. *Святе Письмо Старого та Нового Завіту. United Bible Societies,* 1991.
9. *Вертеп. Сокаль, 8 січня 2016 року.* URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CMR22LWFj2w>.

10. Лосятинський вертеп, Кременецький район, Тернопільська область. 7 січня 2018 року. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HDd4cMhCA40>.
11. Вертеп Діброва. 10 січня 2013 року. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IyAmIx159pc>.
12. Фольклорний архів кафедри української фольклористики імені академіка Філарета Колесси Львівського національного університету імені Івана Франка (ФА КУФ). 2017. Фонд ОЕК. Серія ОЕК_МР20170107. Справа ОЕК_МР20170107papish. Од. зберігання ОЕК_МР_20170107papish_seans01_video01. 2017.
13. Волицька І. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця XIX — поч. XX ст. Київ, 1992. 139 с.
14. Волинський вертеп: репертуарний збірник для фольклорних театрів. 1996. 107 с.
15. Вертеп. Записаний у селі Головецько Сколівського району вчителем Ярославом Кедром. Неділя. Ілюстрований тижневик. Львів, 1930. Рік III. Ч. 1 (70). 6 січня. С. 14—15.
16. Габрусевич І. Український вертеп для школярів і пластунів. Львів, 1924.
17. Шкрумеляк Ю. Гості з Вифлеєму: Вертеп для хати і сцени. Львів, 1936. 16 с.
18. Ремезівський Ф. Новий український вертеп для хати і сцени. Золотий Колос. Календар на переступний рік 1940. Львів, 1939. С. 48—49.
19. Вертеп народного дому міста Ходорова. Надіслала Марта Медведицька. Неділя. Ілюстрований тижневик. Львів, 1930. Рік III. Ч. 1 (70). 6 січня. С. 10—12.
20. Вістку радісну несемо: Вертепи та віншівки. Львів: Свічадо, 2000. 152 с.
21. Завітій Б. Українська народна драма про царя Ірода (спроба систематизації). Народознавчі зошити. Львів, 1998. № 6. С. 646—654.
22. Галаган Г. Малорусський вертеп. Киевская старина. Киев, 1882. Октябрь. С. 1—38.
23. Смоляк П. Давні та сучасні форми традицій колядування у Західному Поділлі. Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія історична. Тернопіль, 2009. Вип. 1. С. 154—160.
24. Харчишин О. Вертепна драма в сучасному студентському середовищі (традиційні та нові риси). Народна творчість та етнографія. Львів, 2005. № 6. С. 65—71.
25. Якубовський В. Сучасні записи вертепних вистав (на фольклорних матеріалах з Галичини). Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: міжвузівський збірник наукових статей. Бердянськ, 2012. Вип. XXVI. Ч. 1. С. 313—321.
26. Різдвяний вертеп від львівських пластунів. 2014 рік. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ph0Rlz-wqHM>.
27. Політичний вертеп у Тернополі. 8 січня 2013 року. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=P7NvLFcSJ9k>.
28. Вовчак Андрій. Народний ляльковий вертеп («бетлейка») в околицях Хирова на Старосамбірщині Львівської області. Родина Колессів — спадкоємність науково-мистецьких традицій (з нагоди 140-річчя від дня народження академіка Філарета Колесси). Збірник наукових праць та матеріалів. Львів, 2013. С. 306—309.

REFERENCES

- Franko, I. (1982). *To the history of Ukrainian vertep* (Vol. 36, pp. 170—375). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kyrchiv, R. (2010). *Twentieth Century in Ukrainian folklore*. Lviv [in Ukrainian].
- (2007). *Bible. The Holy Scriptures of the Old and New Testaments*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kehrer, Hugo. (1908). *The three kings in literature and art* (Vol. 1, p. 22). Leipzig [in German].
- Herus, L. (2017). Nativity crib (shopka) in Ukrainian Christian tradition genesis, history, symbolic. *The Ethnology Notebooks*, 3, 579—595 [in Ukrainian].
- (2006). *Ostroh Bible*. Lviv [in Ukrainian].
- Shevchenko, V. (2004). *Reference on theology*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- (1991). *Holy Scripture of the Old and New Testament. United Bible Societies* [in Ukrainian].
- Vertep. Sokal, January 8, 2016*. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=CMR22LWFj2w>
- Vertep in the village of Losyatyn, Kremenets district, Ternopil region. January 7, 2018*. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=HDd4cMhCA40>.
- Vertep in the village of Dibrova. January 10, 2013*. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=IyAmIx159pc>.
- (2017). *FA KUF. Folklore archive of the Department of Ukrainian Folklore named after Academician Filaret Kollessa of the Ivan Franko National University of Lviv*. Fond OЕК. Ser. OЕК_МР20170107. Spr. OЕК_МР20170107papish. Od. zb. OЕК_МР20170107papish_seans01_video01.
- Volys'ka I. (1992). *Theatrical elements in traditional rituals Ukrainian Carpathians late XIX — early XX century*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- (1996). *Volyn vertep: repertoire set for folklore theatres* [in Ukrainian].
- (1930, January 6). *Vertep*. Recorded in the village of Golovetsko, Skoliv district, by teacher Yaroslav Kedr. *Nedilya. Ilyustrovanyy tyzhnevnyk*, 1 (70), 14—15 [in Ukrainian].
- Habrusevych, I. (1924). *Ukrainian vertep for schoolchildren and scouts*. Lviv [in Ukrainian].
- Shkrumelyak, Yu. (1936). *Guests from Bethlehem: Vertep for the house and stage*. Lviv [in Ukrainian].
- Remeziv's'kyi, F. (1939). *A new Ukrainian vertep for the house and the stage. Zoloty Kolos. Kalendar na perestupnyy rik 1940* (pp. 48—49). Lviv [in Ukrainian].
- (1930, January 6). *Vertep of the People's House of the city of Chodorov*. Sent by Marta Medvedytska. *Nedilya. Ilyustrovanyy tyzhnevnyk*, 1 (70), 10—12 [in Ukrainian].

- (2000). *We carry the joyful news: Vertep and congratulations*. Lviv: Svichado [in Ukrainian].
- Zavitiy, B. (1998). Ukrainian folk drama about King Herod (an attempt at systematization). *The Ethnology Notebooks*, 6, 646—654 [in Ukrainian].
- Halahan, H. (1882, october). Maloruski vertep. *Kyevskaya staryna* (Pp. 1—38). Kyiv [in Ukrainian].
- Smolyak, P. (2009). Ancient and present-day forms of singing carol traditions in the Western Podillya. *Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk. Series: History*, 1, 154—160 [in Ukrainian].
- Kharchyshyn, O. (2005). Vertep drama in contemporary youth and student environment. *Folk art and ethnography*, 6, 65—71 [in Ukrainian].
- Yakubovs'kyi, V. (2012). Modern recordings of vertep performances (based on folklore materials from Galychyna). *Actual problems of Slavic philology. Series: Linguistics and Literary Studies: Interuniversity Collection of Scientific Articles Berdyans'k* (Issue XXVI, part I, pp. 313—321) [in Ukrainian].
- Christmas vertep from Lviv scouts. The 2014 year*. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=ph0Rlz-wqHM> [in Ukrainian].
- Political Christmas vertep in Ternopil. January 8, 2013*. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=P7NvLFcSJ9k> [in Ukrainian].
- Vovchak, A. (2013). Folk puppet Christmas drama (betleyka) in outskirts of Khyriv in Staryy Sambir district of Lviv region. *The Kolessas: the Succession of Scholarly and Artistic Traditions (Dedicated to the 140-th Birth Anniversary of the Academician Philaret Kolessa): Collection of scholarly papers and materials* (Pp. 306—309). Lviv: Ivan Franko National University [in Ukrainian].